

CAVID BAĞIRZADƏ

*Gəncə Dövlət Universitetinin
Azərbaycan tarixi kafedrasının**baş müəllimi**CAVIDBAGIRZADE@HOTMAIL.COM***AĞDƏRƏ BÖLGƏSİNİN İLK ORTA ƏSR ABİDƏLƏRİNİN TARİXİ – ARXEOLOJİ
TƏDQIQINƏ DAİR**

Açar sözlər: Ağdərə bölgəsi, Tərtərçay vadisi, Çaraberd qalası, Qafqaz Albaniyası, Bərdə, Uti vilayəti.

Ключевыя слова: Агдеринского региона, Тертерчайского русла, крепость Чараберд, Кавказской Албания, Барда, область Ути.

Key words: Agdara district, Tartar river valley, fortress Charaberd, Caucasian Albania, Barda, Uti province.

Azərbaycanın Paleolit dövründən başlayaraq ilk orta əsrlər dövrü daxil olmaqla bir-birini tamamlayan müxtəlif tipli arxeoloji abidələrlə zəngin bölgələrindən biri də Tərtərçay dərəsidir. Bölgənin ilk orta əsrlər dövrünə aid arxeoloji abidələri daha çox diqqəti cəlb edir. İlk orta əsrlər dövründə Qafqaz Albaniyasının əsas iqtisadi və strateji bölgələrindən biri olan Tərtərçay hövzəsində bu dövrə aid qalalar, kilsə-monastr kompleksləri, zəngin qəbir abidələri və s. arxeoloji abidələr mövcuddur.

Tərtərçay hövzəsində arxeoloji abidələrin zənginliyi baxımından Ağdərə ərazisi xüsusilə fərqlənir. Ağdərə ərazisində Qafqaz Albaniyasının ilk orta əsrlər dövrünə aid yaşayış məntəqələrinin xarabalıqları, kilsə-monastr qalıqları və digər arxeoloji abidələr dövrümüzə qədər daha yaxşı halda gəlib çıxmışdır. Tərtər dərəsi ilə cənub-qərbə doğru irəlilədikcə arxeoloji abidələrin çoxluğu daha aydın nəzərə çarpır.

Ağdərə ərazisinin zəngin flora və fauna aləmi, təbii gözəllikləri, sıx meşəlikləri, dağ çayları, təbiətən müdafiə mövqeyinin möhkəm olması, V əsrdən etibarən Qafqaz Albaniyasının paytaxtının Bərdəyə köçürülməsindən sonra Alban çarlarının yay iqamətgahlarının burada olmasını şərtləndirmişdir. Digər tərəfdən də bu ərazi ölkə paytaxtı Bərdəyə daha yaxın məsafədə yerləşirdi. İndiki Ağdərə ərazisinin bir hissəsi Qafqaz Albaniyasının tarixi Uti vilayətinin tərkibinə daxil idi və XX əsrin 30-cu illərinə kimi Ağdərə ərazisi buradakı ilk orta əsrlər dövrünə aid Çaraberd qalasının adı ilə Çaraberd adlandırılmışdır.

Ağdərə ərazisində ilk orta əsrlər dövrünə aid Çaraberd qalası, yerli əhalinin Ana şəhər adlandırdığı şəhər xarabaları, karvansara, məbəd və bir neçə binalar kompleksindən ibarət Hirək qalası arxeoloji cəhətdən öyrənilmişdir.

Yerli əhalinin Ana şəhər adlandırdığı ilk orta yüzilliklərdə mövcud olmuş bu Azərbaycan şəhərinin xarabalıqları Ağdərə qəsəbəsinin 15 km-liyində, onun şimali-şərqindəki qalın meşəlikdə

yerləşir. Ana şəhər Alban çarlarının yay iqamətgahı olmuşdur. Buradan da şəhərin siyasi, iqtisadi və strateji cəhətdən əhəmiyyəti və mövqeyi aydın olur. Şəhər iki tərəfdən sıldırım qayalarla əhatə edilmiş və möhtəşəm qala içərisində yerləşir. Şəhərin müdafiəsini daha da möhkəmləndirmək məqsədilə yaxınlıqdakı dağın zirvəsindən başlayaraq şəhər hasarlarına qədər sal qayaları yararaq iki metr dərinliyində müdafiə səngərləri düzəldilmişdir. Şəhərin bir çox abidələri, saraylar, möhtəşəm binalar və digər abidələr şəhərin xarabalıqları arasında XX əsrin 80-ci illərinə kimi dağılmamış vəziyyətdə qalmaqla idi. Məlum Dağlıq Qarabağ hadisələrindən sonra ərazi erməni qəsbkarları tərəfindən işğal edildiyindən şəhərin hal-hazırdakı vəziyyəti haqqında bəhs etmək mümkün deyil. Şəhər monqolların Azərbaycana yürüşü zamanı öz əhəmiyyətini itirsə də, yaşayış məskəni kimi XVI – XVII yüzilliklərə kimi mövcud olmuşdur. Şəhərin hasarlar üstündəki gözətçi məntəqələrindən birinin divarında daşın üzərindəki yazıdan məlum olur ki, şəhərdə VI əsrdə Albaniyaya gələn Mehran bu səfalı yerdə inşaat işləri aparmışdır [1, 272].

Fikrimizcə, Ana şəhər Mehranın Albaniyaya gəlişindən daha əvvəlki əsrlərdə mövcud olan Qafqaz Albaniyasının ilk orta əsrlər şəhərindən biri olmuşdur. Çox güman ki, şəhərin qala hasarları və digər binalar Mehran tərəfindən inşa etdirilmişdir. Alban çarlarının yay iqamətgahı olan Ana şəhər ölkə paytaxtı Bərdəyə yaxın məsafədə yerləşirdi. Belə ki, indiki Tərtərə 18 km, Tərtərdən Ağdərəyə 19 – 20 km, buradan da Ana şəhərə isə təxminən 15 – 16- km məsafə olduğundan deyə bilərik ki, paytaxt Bərdədən Alban çarlarının yay iqamətgahı olan Ana şəhərə təxminən 51 – 52 km məsafə var.

Ana şəhərin xarabalığı və onun Nekropolu haqqında yerli əhali arasında əfsanə xarakterli məlumatlar vardır. Şəhər xarabasını yerli əhali paytaxt və ya Ana şəhər, ərazisini isə sadəcə olaraq “Şəhər xarabası” adlandırırlar. Onun əsl adı isə hələlik məlum deyildir. Qeyd etmək lazımdır ki, antik dövr müəlliflərindən Klavdi Ptolomeyin (70 – 147 illər) “Coğrafiya dərslisi” əsərində Qafqaz Albaniyasının şəhərləri haqqında bəhs olunarkən Albana və Ablana şəhərlərinin adlarını çəkir [2, 23-24]. Ehtimal etmək olar ki, yerli əhalinin əsrlər boyu yaddaşlarında saxladığı “Ana şəhər” ifadəsi bu Alban şəhərlərindən birinin qısaldılmış sonluğu, şəhər isə bu şəhərlərdən biri ola bilər.

Antik dövr Qafqaz Albaniyasının şəhərlərindən Ayniana, Xani, Andriaka, Uti vilayətində yerləşirdi. Bu şəhərlərdən birinin Ana şəhər olması ehtimalını da irəli sürmək olar.

Şəhər xarabasının ümumi sahəsi təxminən 25 – 30 hektardır. Onun ətrafına yarım dairəvi bürcləri olan möhtəşəm qala divarı çəkilmişdir. Şəhərin şimal hissəsində qala divarının qalıqları qismən yaxşı qalmışdır. Sağamat qalmış bu hissədə divarın hündürlüyü 5,5 metrə çatır. Qala divarı əhəng məhlulu ilə möhkəmləndirilmiş, bişmiş kərpicdən daş bünövrə üzərində qurulmuşdur. Şəhərin cənub-şərq və cənub-qərb hissəsi eyni zamanda dərin qobu (xəndək) ilə əhatə olunmuşdur. Şəhərə iki yerdən giriş yolu vardır. Onlardan biri şimal, digəri isə cənub istiqamətdəndir. Şimal giriş yolunda qala divarları dağılmış və darvaza yeri tamamilə yox olmuşdur. Şəhərin cənub giriş yolu üzərində iki mərtəbəli gözətçi bürcü tikilmişdir.

Qeyd etdiyimiz kimi, Ağdərə ərazisinin bir hissəsi - Tərtər çayının orta axarı Qafqaz Albaniyasının tarixi Uti vilayətinin tərkibinə daxil idi və paytaxtı Bərdəyə daha yaxın olmaqla burada bir çox istehkam qalaları mövcud olmuşdur. Musa Kaqankatlı “Alban tarixi” əsərində yazır ki, 624-cü ildə Bizans imperatoru İraklinin ordusu Dəbili zəbt edib, Naxçıvanı tutub, Araz çayını keçərək Atropatenanın paytaxtı Qanzakı işğal etdikdən sonra Albaniya, İberiya knyaz və hakimlərindən tələb

etdi ki, onun pişvazına çıxsınlar, qışda qoşunları ilə ona xidmət etsinlər, əks təqdirdə onlara qarşı sərt rəftar edəcək, qalalarını tutacaq, ölkələrini tar-mar edəcək. Bundan sonra "İran şahı II Xosrovun təklifi ilə Albaniya knyazları paytaxt şəhəri Bərdəni tərk etdilər və qalalarda möhkəmləndilər" [3, II, 9]. Bu qalalar paytaxt Bərdəyə yaxın Tərtər çayı hövzəsindəki təbiətən istehkamlı, dağlarda, meşələrdə yerləşən, müdafiəsi möhkəm olan qalalar idi ki, onların əksəriyyəti ərazi baxımından indiki Ağdərə bölgəsində yerləşirdi. İlk orta əsrlərdə mövcud olmuş bu qalaların çoxu dövrümüzə qədər gəlib çatmamışdır. Bunun səbəbi bir tərəfdən yadellilərin sonrakı əsrlərdən ölkəmizə dağıdıcı, viranedicilərin yürüşləri idisə, digər tərəfdən də bu qalaların sonrakı yüzilliklərdə sıradan çıxaraq dağılması olmuşdur.

Yenə də Musa Kaqankatlının yazdığına görə 628-ci ildə Xəzərlərin Albaniyaya yürüşü zamanı onların Çolanı yerlə yeksan etdiyini eşidən paytaxt Bərdənin zadəganları tələm-tələsik Arsax vilayətinin əlçatmaz dağlarına çəkildilər [3, II, 10]. Bu fakt da yuxarıdakı fikrimizi bir daha təsdiq edir. Arsax vilayətinin əlçatmaz dağları, sıx meşəlikləri və oradakı qalalar eyni coğrafi təbiəti ehtiva edən Tərtərçay hövzəsi, yəni Ağdərə - Kəlbəcər ərazisidir.

Qafqaz Albaniyasında xristianlığın yayılmasından sonra Arsax və Uti vilayətlərinin, əhalisi (qarqarlar, hunlar, utilər, barsillər, xəzərlər, tərtərlər və s.) xristianlığı qəbul etmiş və vilayətlərdə bir neçə yepiskopluq yaranmışdı. İndiki Ağdərə ərazisində ilk orta əsrlər dövrünə aid kilsə-monastr kompleksi (vəng) qalıqları və bu tip arxeoloji abidələrin çoxluğu vaxtilə burada mövcud olmuş yepiskopluqla bağlıdır.

Tarixi mənbələrdə də adı çəkilən və Ağdərə ərazisindəki məşhur qala olan Çaraberd qalası öz quruluşu və qədimliyi etibarlı ilə diqqəti cəlb edən mühüm abidələrdən biridir. Çaraberd qalası Ağdərə qəsəbəsindən təxminən 20 – 25 km şimal-şərqdə, Tərtər çayının sol sahilində, Torağay çayının Tərtərlə birləşdiyi yerdə yerləşir. Çaraberd qalası hərbi-strateji cəhətdən son dərəcə əlverişli bir mövqeyə malikdir. Qalada bir yerdən açıq giriş yeri vardır. Həmin giriş darvazası isə Torağay və Tərtər çaylarının birləşdiyi yerdə, çayın sıldırım sahilində düzəldilmişdir. Qalan tərəflərdən isə qala möhkəm divarlarla əhatə olunmuşdur. Qala qapılarından təxminən 50 metr aralıda, qalanın mərkəzinə yaxın hissədə ikinci qala divarı birinci divara nisbətən həm alçaq, həm də bürcsüzdür. Bu divar qalanı tamamilə əhatə etmir və qalanın istehkam-müdafiə qabiliyyətini möhkəmləndirməyə xidmət etmişdir. Çaraberd qalasının mərkəzi hissəsindən Tərtər çayına qədər yeraltı yol enir. Çay tərəfdən yeraltı yola giriş sal qayadan oyulmuşdur. Çox güman ki, bu yolla çətin anlarda qalaya Tərtər çayının suyundan istifadə etmək üçün çıxış nəzərdə tutulmuş.

Çaraberd qalası haqqında ilk məlumatı Musa Kaqankatlının "Alban tarixi" əsərində rast gəlirik. Göstərilir ki, 629-cu ildə Xəzər xaqanının oğlu Şadın başçılığı ilə xəzərlərin Albaniyaya hücumu zamanı Alban katolikosu Viro ölkənin vəziyyətini müzakirə etmək və sığınacaq üçün Çaraberd qalasına qaçır və orada Alban əyanları ilə məşvərət keçirir [3, II, 14]. Bu məlumatdan da aydın olur ki, Çaraberd qalası paytaxt Bərdədə oturan Alban hakim və əyanlarının ən böyük müdafiə və sığınacaq qalalarından biri olmuşdur. Eyni zamanda bu qala Alban çarlarının yay iqamətgahı olan və qaladan təxminən 10 km-ə yaxın qərbdə yerləşən Ana şəhərlə əlaqədar olaraq inşa edilmişdir. Çaraberd qalası paytaxt Bərdədən təxminən 51 – 52 km məsafədə yerləşirdi. Ərazinin dağlıq olması, təbiətən müdafiəsinin güclü olması, həmçinin paytaxta yaxın məsafədə yerləşməsi, yay iqamətgahına yaxın

olması Çaraberd qalasının nə dərəcədə əhəmiyyət kəsb etməsinə bir daha aydınlıq gətirir. Tarix elmləri doktoru Arif Məmmədov tərəfindən Çaraberd qalasının adının “Sərt qala” mənası verilməsi fikri irəli sürülmüşdür [4, 269]. Yerli əhali isə buranın “Su qalası” mənası daşması irəli sürür. Qalanın sərt bir yerdə yerləşməsi birinci mənanın, su kənarında – Torağay və Tərtər çaylarının birləşdiyi yerdə yerləşməsi isə ikinci mənanın doğruluğuna dəlalət edən faktlardır. Rəşid Göyüşov isə Çaraberd qalasının adının mənası haqqında yuxarıdakı hər iki fikri irəli sürmüşdür. Fikrimizcə “Su qalası” mənası daha çox həqiqətə uyğundur. Bu cür qalaları bəzən “Qız qalası” da adlandırmışlar. Belə qalalar ilk orta əsrlər dövrünə aiddir və Tərtər – Kəlbəcər bölgəsində çoxsaylıdır.

Ağdərə bölgəsində ilk orta əsrlər dövrünə aid zəngin maddi mədəniyyətə malik arxeoloji abidələrin çoxluq təşkil etməsinə baxmayaraq, onlar arxeoloji baxımdan tamamilə tədqiq edilməmişdir. Ağdərə ərazisində, Canyon kəndi yaxınlığındakı ilk orta əsrlər dövrünə aid edilən yaşayış yeri, Umudlu kəndi və onun yaxın ətrafında olan son dərəcə zənginliyi və müxtəlifliyi ilə seçilən arxeoloji abidələr, kilsə-monastr kompleksinin qalıqları, şəhər xarabalıqları, bir neçə və hər birində sayı 300-ə yaxın qəbir olan Qafqaz Albaniyası dövrünə aid xristian qəbiristanlıqlar, küp qəbirlər bu qəbıldəndir. Hal-hazırda bəhs olunan bölgə erməni qəsbkarlarının işğalı altında olduğundan qeyd olunan arxeoloji abidələrin indiki vəziyyəti naməlum olaraq qalır.

ƏDƏBİYYAT:

1. İsmayılov M. “Sənin ulu baban”, Bakı, 1989.
2. Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar (Prof. Əliyarov S.S. və dosent Mahmudov Y.M. redaktəsi ilə), Bakı, 1989.
3. Kalankatuklu M. “Albaniya tarixi”. Mxitar Qoş “Alban salnaməsi” (Müqəddimə, tərcümə, qeyd və şərhlər akademik Ziya Bünyadovundur), Bakı, 1993.
4. Məmmədova A. “Gəncəbasarın Alban dövrü xristian abidələri”, Bakı, 2000.
5. Məmmədov A., Allahverdiyeva S., Əliyev T. Bir daha Qarabağın orta əsr abidələri haqqında // Azərbaycanın Antik və Orta əsr arxeologiyası problemləri, Ö.İsmizadənin 100 illiyinə aid, Bakı, 2006.
6. Məmmədov A., Cəfərov P., Novruzova R. “Ağdərə bölgəsinin ilk orta əsr abidələri” // Tarix və onun problemləri, Bakı, 2007, №1.
7. Məmmədova F. Azərbaycanın (Albaniyanın) siyasi tarixi və tarixi coğrafiyası, Bakı, 1993.
8. Piriye V. “Azərbaycanın tarixi-siyasi coğrafiyası”, Bakı, 2006.
9. Göyüşov R. Qarabağın keçmişinə səyahət, Bakı, 1993.

ДЖАВИД БАГИРЗАДЕ

*Старший преподаватель кафедры
История Азербайджана Гянджинского
Государственного Университета
CavidBagirzade@hotmail.com*

ОБ ИСТОРИКО – АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ РАССЛЕДОВАНИЯХ ПАМЯТНИКОВ РАННИХ СРЕДНИХ ВЕКОВ АГДЕРИНСКОГО РЕГИОНА

Одним из важных регионов Тертерчайского русла является Агдеринская территория. Здесь есть многочисленные археологические памятники времён ранних средних веков. Важнейшие крепости Кавказской Албании в период ранних средних веков, пункты проживания, религиозные центры были помещены на территории Агдере.

Выгодное природно-географическое местоположение и нахождение вблизи столицы Барда в ранние средние века было причиной многонаселения. По территории современного Агдеринского региона проходил важнейший торговый путь – Барда – Дебильский торгово – караванный путь.

JAVID BAGIRZADE

*Head teacher of the department
of Azerbaijani History
of Ganja State University
CavidBagirzade@hotmail.com*

ABOUT THE HISTORICAL – ARCHEOLOGICAL INVESTIGATION OF EARLY MEDIEVAL MONUMENTS OF AGDARA DISTRICTS.

One of the main districts of Tartar river valley is Agdara area. There exists rich archeological monuments concerning early medieval age. During the early medieval period the important fortresses, living settlements, religious centres of Caucasian Albania were situated namely in Agdara area.

The suitable condition of its natural – geographic situation, and its location near the capital Barda, created good bases for dense population of inhabitants there. From the Modern Agdara district once passed one of the main trade roads of early medieval period called Barda – Dabil trade caravan road.

Rəyçilər: t.e.d., professor Məmmədov A.M., t.e.n., dosent Cavadov A.Ş.

Gəncə Dövlət Universitetinin Azərbaycan Tarixi kafedrasının 24 dekabr 2010-cu il tarixli iclasının qərarı ilə çapa məsləhət görülmüşdür (protokol № 05)